

Єгуда Бауер

Упродовж двох останніх десятиліть Єгуда Бауер завоював репутацію видатного ізраїльського дослідника Голокосту. Народився він у Празі в 1926 році; перед Другою світовою війною його родина емігрувала до Ізраїлю. Як юний *halutz* (піонер) він вступив до лав *Hashomer Hatzair* (юних охоронців) – сіоністського соціалістичного молодіжного руху. На сьогодні, попри його визначне становище – він професор досліджень Голокосту інституту Йони М. Маховера і голова Міжнародного центру досліджень антисемітизму в Єврейському університеті в Єрусалимі – Бауер і далі мешкає в кібуці Шоваль у Негеві – процвітаючій общині, де вся власність і прибутки є спільними.

Бауер – редактор журналу «Дослідження Голокосту й геноциду» й провідний історик, перу якого належать такі книжки: «Від дипломатії до опору: історія єврейської Палестини, 1939 – 1945», «Вони вибрали життя: єврейський опір під час Голокосту», «Опікун мого брата: історія спільного американо–єврейського розподільчого комітету», «Голокост в історичній перспективі», «Вихід євреїв зі знесилля», «Американське єврейство і Голокост» та «Історія Голокосту». Його твори відзначаються докладністю й точністю. Його висновки відповідно виважені і становлять результат багаторічного прочісування архівів і додання інформаційних хащів.

Бауер наважується ставити безліч запитань. У вибраному нами есе Бауер з усією притаманною йому скрупульозністю зосереджується на визначенні унікальності Голокосту. Відповідь його суто емпірична. Єврейський націоналіст і палкий гуманіст, Бауер розрізняє геноцид та Голокост і вбачає унікальність Голокосту в природі наміру винуватця, який замірявся змести з лиця землі весь народ лише тому, що ці люди були нащадками євреїв. Чинячи це, нацисти пов'язували винищення євреїв із порятунком Німеччини. Попри властивий Бауеру емпіризм, він удасться до релігійної термінології, змальовуючи пристрасть нацистів до вбивства: «Нацисти вбачали у знищенні євреїв майже апокаліпсичну спасенну подію».

Бауер аналізує відмінність між нацистською політикою щодо слов'ян, політичних в'язнів, гомосексуалістів та немічних, а також циган, які розділили багато в чому долю євреїв, не будучи, на думку Бауера, «жертвами Голокосту». Він, крім того, досліджує долю вірмен, котрі були жертвами геноциду на одне покоління раніше, а також

«автогеноцид» – так він розцінює сталінську розправу з куркулями в 1930 роках та кровопролиття в Камбоджі в 1970 роках.

Проводячи розрізнення, Бауер не має на меті створити порівняльний рахунок скорботи, відокремити одну жертву від іншої або применшити страждання якогось народу. Радше він наголошує на них, аби зосередити нашу увагу на достеменній природі нацистського заміру та безпрецедентній масштабності Голокосту.

Геноцид, обстоює Бауер, найточніше можна визначити як «сплановане знищення... расової, національної чи етнічної групи як такої», а це не те саме, що «сплановане, фізичне винищення, з ідеологічних чи псевдорелігійних причин, усіх представників національної, етнічної чи расової групи». Голокост відрізняється саме тим, що його метою є «цілковите винищення народу».

Ідеологія вбивці може бути різною. Для нацистів нищення євреїв було моральним обов'язком німецької нації; для турків убивання вірмен сприймалося як практична необхідність. Для жертви, звичайно, навряд чи є втіхою ідеологічні нюанси в мотивах, якими керуються вбивці. З огляду на це Бауер застерігає, що «глибинний зміст терміна «голокост», який вживається як у широкому, так і у вузькому значенні, становить умовивід: якщо ця подія трапилася одного разу, то вона може відбутися знову – в житті будь-якої групи – за наявності відповідних умов».

Як об'єктивний історик Бауер описує умови, що призводять до геноциду та голокосту. Як людина моральна він багато років своєї праці присвятив розробці системи завчасного попередження, прогнозування геноциду та вжиття практичних заходів для запобігання йому.

Місце Голокосту в сучасній історії¹

У недавніх дискусіях щодо місця Голокосту в історії ХХ століття простежується чітка тенденція до узгоджування поняття його унікальності з ідеєю його загальної важливості. Більшість дослідників відчувають, що обидва ці поняття є слухними і, насправді, навряд чи можуть існувати одне без одного. Проте в цих спробах визначення рідко ґрунтуються на історичному аналізі реальних подій Голокосту. З огляду на це важливо приділити увагу передовсім питанням визначення.

У наші дні термін «Голокост» в англійській мові заведено вживати на позначення спланованого цілковитого винищення єврейського народу

та фактичної загибелі шести мільйонів євреїв від рук нацистів і їх поплічників². Підставою для виділення Голокосту з ряду інших злочинів, учинених нацистами чи їм подібними проти багатьох мільйонів інших людей, були не кількість жертв і не спосіб їх убивства чи кількісне співвідношення між загиблими та потенційно можливими жертвами. Нацистами вбито набагато більше росіян, ніж євреїв. В історії траплялися випадки, коли винищена частка певної спільноти була значно вищою за тридцять п'ять відсотків єврейського народу, що стали жертвою Голокосту. І хоча серед жертв газових камер переважали євреї, поруч з ними були й інші – цигани, радянські військовополонені та інші.

Серед інших випадків того, що загалом позначають терміном «геноцид», вирізняє Голокост його мотивація. Цілком зрозуміло, що нацистська ідеологія вбачала в євреї недостойну звання людини антитезу того, що вона вважала за людський ідеал: німецького арійця. У полеміці стосовно того, чи існувала взагалі нацистська ідеологія, безсумнівно видається те, що було кілька доктрин, загалом підтримуваних нацистською елітою, – не важить, чи складають вони ідеологію. Передусім був маніхейський підхід, який вбачав у світовій перемозі германського арійства не лише геополітичну необхідність для виживання германської раси та її народів, але й передумову подальшого існування людства. На протилежному полюсі вони бачили єврея – сатанинський елемент, до того ж паразитичний – слабкий та жалюгідний, але, водночас, страшенно могутній та невіддільний від абсолютного зла.

Єврей, хоч і мав вигляд людини, нею не був. Він панував над переважною частиною світу, тримаючи під контролем як капіталізм, так і російський більшовизм; лише Німеччина та до певної міри Англія поки що не були під його п'ятою. Нависла загроза його перемоги, а, отже, й загибелі не лише Німеччини, а й всього людства. Таким чином, Німеччина вела війну проти своїх ворогів, домагаючись двох взаємно доповнювальних цілей: «позитивної» – забезпечення перемоги германських народів у Європі, а згодом і в усьому світі – та «негативної» – повалення Сатани у єврейській подобі та звільнення цього світу від його правління. Досягнення першої цілі було неможливим без досягнення другої³.

Аналіз подій, що спричинилися до Другої світової війни, і самої війни свідчить, що експансіоністська політика нацистської Німеччини мотивувалася перш за все не конкретними інтересами німців – політичними, стратегічними чи економічними, – а скоріш, ідеологічними

міркуваннями. Висловлювання щодо цього досить часто були абсолютно незауваженими, але окремі історики мають схильність не зважати на документи, які не підтверджують їхніх упереджених поглядів. Нацистська Німеччина шукала «Lebensraum» [«життєвий простір»] для германських народів (передусім, але жодною мірою не тільки для німців), щоб вони могли панувати над Європою та світом; із цією метою необхідно було вести війну проти ворогів, об'єднаних довкола єврея – архіворога, який приховувався за всіма іншими. Боротьба проти євреїв була одним із двох тісно переплєтених мотивувань, що їх було покладено в основу рішення нацистів розв'язати Другу світову війну. Антиєврейський похід був вирішальною складовою нацистської есхатології, наріжним каменем їхньої світобудови, а не лише однією з частин їхньої програми. Майбуття людства залежало від їхньої перемоги над єврейством. З огляду на це псевдорелігійне мотивування дії нацистів проти євреїв набули безпрецедентного характеру. Із моменту прийняття рішення про знищення євреїв для їх убивства не існувало винятків, оскільки Сатану необхідно викорінювати дощенту, а інакше він знову заявить про себе. Кожен, хто мав у дідівському поколінні трьох предків єврейської крові, був приречений на смерть, а тому, хто мав двох таких предків, загрожувала, як правило, або смерть, або стерилізація. Винятковість Голокосту полягає в тоталітарному характері його ідеології та у втіленні абстрактної ідеї у сплановане, методично впроваджене масове вбивство. Крім того, Голокост був головним мотивом розв'язання великомасштабної війни, яка забрала близько 35 мільйонів людських життів⁴ за довгих шість років. У цьому й полягає унікальність Голокосту.

А що засвідчує загальний характер цього досвіду?

Масові убивства цивільного населення під час воєн і навіть у відносно спокійні періоди траплялися з давніх-давен. Людська історія рясніє випадками, документально підтвердженими, звірячої наруги завойовників чи мародерів над цивільним населенням. Проте саме поняття масового вбивства складає значну проблему. Яке вбивство слід вважати масовим? Може, з десятьма жертвами? А може із сотнею? Чи з тисячею? Якщо хтось спричиняє масовий голод чи епідемію, чи можна назвати це масовим убивством? Чи можна ставити на один щабель масову страту в'язнів і вбивство цивільних осіб? Як потрактувати масову загибель солдатів від газу під час Першої світової війни: чи це масове вбивство, а чи прийнятний спосіб ураження противника в ході військових дій?

Докладний порівняльний аналіз таких випадків у ХХ столітті є завданням на майбутнє. Однак – може виникнути запитання – чи не є такий підхід надто схоластичним? Немає різниці, чи загинула людина під Верденом від німецького газу, чи в Дрездені – внаслідок нальоту англійських бомбардувальників, чи в Освенцімі – в газовій камері, чи в Хіросімі під час атомного вибуху, чи в Мі Лаї – від американської кулі, а чи в ХІІІ столітті в Ісфахані від монгольського кинджала. Чи так це? Ми, зрештою, встановлюємо різновиди добра. Ми відчуваємо відмінність, хоч як нелегко буває її визначити, між допомогою літній пані перейти вулицю і винесенням тієї самої літньої пані з палаючого будинку. Ми намагаємося з'ясувати різновиди – в цьому випадку – гідних громадського схвалення вчинків, які ми називаємо добрими з погляду моралі, оскільки дотримуємося кантіанського підходу, згідно з яким подібні вчинки заслуговують, в ідеалі, загального наслідування. Для впровадження цього підходу ми вдаємося до градації та розрізнення. Фактично ми, зазвичай, так само ставимося й до вчинків, які більшість із нас вважає лихими. У людській історії спостерігається чітке розмежування злочинів в юридичних законах, на підставі прийнятих суспільством критеріїв, на серйозніші та менш серйозні. Автор обстоює доцільність застосування подібного розрізнення до будь-якого випадку відібрання життя. Щоправда, це не так уже й важливо для жертви Мі Лаї, Освенціма чи Вердена, але це складає суттєву різницю для вцілілого.

Отже, спробуємо визначити різницю. Після відносно цивілізованого ХІХ століття, в якому в ході багатьох воєн, що відбулися в період між 1815 роком і американською громадянською війною, полягло «лише» десять тисяч солдатів, почали з'являтися потужніші методи масового вбивства, що призвело до підвищення, так би мовити, рівня жорстокості. Цей процес досяг свого апогею під час Першої світової війни, з її величезною кількістю солдатських жертв. Можна, однак, заперечити, що ці люди загинули в ході війни, коли звичайні суспільні норми не застосовуються до армій, які вбивають озброєних людей. У 1914 – 1918 роках випадки масової загибелі цивільного населення були, скоріше, винятком із правила. Найочевиднішим із подібних випадків було знищення вірменського народу в Анатолії, і пізніше ми ще повернемося до цього.

Незалежно від того, чи вважати убивство мільйонів солдатів за допомогою дедалі вигадливіших засобів нищення масовим убивством

чи нещасною воєнною подією – на думку автора, перше припущення є вірогіднішим – зрозуміло, що проведене Джорджем Моссе дослідження Першої світової війни як каталізатора агресивності, яка виявила себе у зростанні загальної жорстокості сучасної цивілізації, є дуже переконливим⁵. Безумовно, суть полягає в тому, що хоча масове вбивство не було нормою суспільства, яке хизувалося своїм «прогресом», Перша світова війна виявилася тією межовою подією, після якої масове вбивство вперше стало прийнятним або, можливо, стало знову прийнятним. Можна згадати, наприклад, події громадянської війни в Росії, коли було вбито зокрема сотню тисяч євреїв, або жадливі війни, які сколихнули Китай у двадцяті роки, навіть до вторгнення Японії в 1931 році. Голокост, певна річ, неможливо уявити собі без цієї зміни у ставленні до масового знищення людей.

Отже, як співвідносяться між собою масове вбивство і те, що ми називаємо «геноцидом»? Багато вже написано про походження цього слова та його значення. Для офіційної думки, звичайно, не існувало труднощів при визначенні терміна, який було вжито в запропонованій Організацією Об'єднаних Націй Конвенції щодо геноциду. У цьому документі, ухваленому 9 грудня 1948, зазначалося: «За цією Конвенцією геноцид означає один із наступних актів, здійснених із наміром знищити *цілковито* або *частково* (курсив автора) національну, етнічну чи релігійну групу, а саме:

(а) вбивство членів цієї групи; (б) завдання серйозної тілесної чи психічної шкоди членам цієї групи; (в) умисне нав'язування цій групі умов життя, що, як передбачається, призведуть до її фізичного знищення – цілковитого або часткового; (г) вживання заходів із метою перешкоджання народжуваності в цій групі; (д) насильницьке переміщення дітей цієї групи до іншої групи». Як впливає із формулювання, геноцид означає, в крайньому випадку, акт, здійснюваний з метою цілковитого знищення групи. Проте група може бути цілковито знищена без убивства всіх її членів, отже, сплановане цілковите фізичне винищення групи не обов'язково підпадатиме під це визначення.

Цей варіант визначення геноциду з'явився внаслідок запровадження самого терміна, запропонованого його автором Рафаелем Лемкіним. На початку 1943 року Лемкін під впливом інформації, отриманої з Європи щодо Голокосту, а також щодо переслідування представників інших національностей, сформулював суперечливе визначення. З одного боку,

він визначив геноцид як цілковите «вимищення» народу, а з іншого – як надзвичайне пригнічення, нівечення навчальних інституцій, втручання в релігійне життя, загальну денаціоналізацію і навіть моральне розкладання за допомогою, наприклад, порнографії. Насправді, ми маємо тут два визначення, які вочевидь виключають одне одне: неможливим є втручання в релігійне життя чи нівечення навчальних інституцій народу, який було вимищено. Немає також підстав убачати в цих акціях кроки, що неодмінно ведуть до вимищення, оскільки у випадку щодо багатьох народів за умов нацистського правління цього не сталося. Перше визначення відповідає випадку щодо єврейського народу під час війни, тоді як друге характеризує, наприклад, долю слов'янських націй часів нацистської окупації⁶. На думку автора статті, доцільніше було б друге визначення Лемкіна співвіднести з терміном «геноцид» – незалежно від погляду на це Організації Об'єднаних Націй, тоді як поняття, виражене першим визначенням, можна було б позначати словом «Голокост» або, точніше, івритським терміном *Shoah* («Катастрофа»), що є виправданішим.

Друге визначення, що його дав Лемкін своєму терміну, справді відповідає долі чехів, поляків, сербів та інших. Їхні інституції самоуправління зазнали руйнації, соціальну згуртованість цих націй було порушено, їхню інтелігенцію здебільшого вигублено, могутність їхніх церков підірвано, а маси доведено до межі вимирання. Однак лише один народ був приречений на цілковите вимищення – євреї.

Окремі історики спростовують це твердження і доводять, що в наміри нацистів входило знищення всіх представників певних слов'янських народів, зокрема чехів і поляків. Однак це вочевидь не відповідає дійсності. З огляду на важливість питання диференціювання зла доцільно докладніше дослідити цю проблему.

Що стосується слов'янських народів, то, як свідчать документи, нацисти мали намір знищити їхній провід, депортувати частину населення цих народів і уярмити решту. Ніколи не існувало плану масового фізичного знищення будь-якої із цих націй. Наполягання на тому, що політика нацистів неминуче мала б призвести до такого цілковитого знищення, не мають фактичного підґрунтя і в кращому випадку можуть вважатися гіпотезою. Це було б, крім того, нелогічно, оскільки Третій рейх потребував мільйонів підневільних трударів, і, як свідчить перебіг подій, політика нацистів передбачала перетворення слов'янських народів на вічних ілотів, які б рабськи прислужували своїм німецьким хазяям.

Така політика нацистів зумовлювалася потребою узгодити расову, економічну та політико-стратегічну цілі майбутньої світової германської імперії. Проте расово-ідеологічна складова безперечно домінує в офіційних нацистських документах, як, зрештою, і в творах їхніх ідеологів.

Нацисти вважали представників слов'янських народів арійцями, хоч і нижчого расового рівня⁷. Під цю категорію підпадали чехи, поляки, українці, білоруси та росіяни. Крім того, нацисти своїми противниками вважали й три неслов'янські народи в Прибалтійських державах: литовців, латишів та естонців⁸.

Ставилося за мету виокремлення серед цього населення «нордичного» елемента – шляхом расового огляду, виходячи переважно із зовнішніх характеристик, – і така споріднена (з погляду раси) з німцями частина поневоленого населення належала германізації, добровільній чи примусовій. Це передбачало, серед іншого, вивезення «цінних» у расовому відношенні дітей на виховання до Німеччини. Провідники нордичного типу серед поляків, чехів і росіян підлягали знищенню, оскільки вони могли посприяти виникненню антинімецьких рухів опору. Решту населення передбачалося поділити на дві частини, одну з яких планувалося вивезти на Схід, а з другої – сформувати підневільну трудову силу для забезпечення пристойного життя для панівної раси.

Допоки не набув своїх остаточних обрисів план Барбаросса (план завоювання СРСР), нацистські проєкти щодо майбутнього повинні були враховувати той факт, що немає можливості виселити наявне слов'янське населення – чехів і поляків – які проживали на поточний момент на територіях, контрольованих німцями. В обговоренні, що відбулося 17 жовтня 1939 року, Гітлер заявив, що нацистські службовці із загального правління мають забезпечити тут «низький прожитковий рівень». Нас цікавить «лише отримання тут робочої сили»⁹. Фюрер підтвердив свій намір 2 жовтня 1940 року, заявляючи, що він хоче встановити загальне правління як «польську резервацію – великий польський трудовий табір»¹⁰.

Отже, до вторгнення німців до СРСР ми бачимо, що основні напрямки нацистської політики щодо слов'янських народів були чітко окреслені. Це була справді програма геноциду – поневолення, усунення провідної еліти шляхом її нищення та упослідження, германізація та депортація – програма, яка передбачала знищення цих націй як таких; це не було програмою Голокосту – спланованого цілковитого фізичного винищення.

Після прийняття рішення про вторгнення на територію СРСР виникла нова ситуація. Упродовж відрізка часу між початком 1941 і закінченням 1942 відбувався розвиток планів стосовно майбутньої долі населення Східної Європи після перемоги німців. Ці плани мали своїм осердям так званий генеральний план Ост, перший проект якого було подано Гімmlеру наприкінці 1941¹¹. Підготовлений Меєр-Гетлінгом план приділяв головну увагу проблемі перезаселення східних теренів, які Гімmlер мав намір очистити від слов'янського населення. Із сорока п'яти мільйонів «іноземців» (*Fremdvülkische*), які проживали на цих землях, що складала території Прибалтійських держав, Польщі та значної частки західного регіону Європейської Росії – всієї Білорусії та України, тридцять один мільйон належав до депортації, а решту передбачалося германізувати. Цей проект не був деталізованим, оскільки головну увагу в ньому було зосереджено на переселенні німців та інших «тевтонців» на землі, що їх передбачалося очистити. Що ж до нацистського плану стосовно місцевого населення, то потрібно звернутися до таких двох головних джерел: коментарі щодо «генерального плану», надані Гімmlеру доктором Ерхардом Ветцелем, і промови Гейдріха щодо «чеського питання»¹².

Ветцель передбачав значні труднощі у втіленні планів германізації (*Eindeutschung*), зумовлені головним чином браком німецьких людських ресурсів для заселення теренів, що їх планувалося звільнити від іншого населення. Крім того, він також очікував серйозних політичних ускладнень у разі здійснення поділу населення, внаслідок якого одній його частині була уготована сприятливіша доля, а другій загрожувала депортація.

Що ж до прибалтійських народів, то Ветцель наполягав на відмові від насильницької депортації, щоб ті, кого німці сподівалися германізувати, не відчули, «що така примусова евакуація може обернутися загибеллю (*Untergang*) їх братів і сестер». Отже, Ветцель запропонував програму більш-менш добровільного переміщення «негерманізованих», мотивом до якого могла б бути можливість для евакуйованих стати середнім класом на східних теренах, що контролювалися, але не заселялися німцями. Якщо б, на думку Ветцеля, вдалося використати цих невартисних у расовому відношенні людей задля збереження німецьких людських ресурсів на Сході, це б дало «суттєвий вигравш як із «расово-політичного», так і загальнополітичного поглядів»¹³. На відміну від планів щодо поляків і чехів, ця стратегія

передбачала знищення прибалтійських народів як таких і стратегічного використання їхніх представників в інтересах німецької могутності¹⁴.

Стосовно поляків Ветцель висловив таку думку, що вони, здебільшого, не надавалися для германізації і їм належало депортувати до Західного Сибіру. Розсіявшись там серед місцевого населення, вони становитимуть антиросійський елемент. Транспортування семи чи восьми сотень тисяч людей щороку впродовж наступних тридцяти років забезпечить реалізацію цього плану.

«Очевидно, що польське питання не може бути розв'язане шляхом винищення поляків у такий самий спосіб, як і євреїв. Таке розв'язання польського питання викликало б постійні звинувачення на адресу німецького народу у віддаленому майбутньому і лишило б нас будь-якої симпатії, особливо, якщо інші сусідні нації зроблять висновок, що з ними буде вчинено так само, коли настане час.»¹⁵

Українців планувалося зосередити в північній та східній частинах України, де вони повинні були прислужитися українізації численної російської меншості. Ветцель виступав проти депортації «негерманізованих» (*nicht eindeutschungsfohige*) українців до Сибіру. Тих, що були «германізованими», чекала та сама доля, що була уготована подібним групам серед інших народів. Стосовно білорусів Ветцель дотримувався тієї думки, що їх слід здебільшого залишити на місцях їхнього проживання і використовувати як робочу силу. Чимало груп, визнаних соціально здоровими, передбачалося направляти як довічних підневільних до Німеччини, де вони мали б витіснити південних і південно-східних європейців, які ринули тоді, в 1942 році, до Німеччини і в расовому відношенні посідали щаблі, віддаленіші від панівної раси, ніж слов'яни.

Головну проблему Ветцель вбачав у російському питанні. Провідний німецький ідеолог доктор Вольфганг Абель – професор інституту антропології імені кайзера Вільгельма в Берліні–Далемі запропонував або винищити росіян *in toto* [цілковито] (він вжив термін «*Ausrottung*»), або відібрати нордичну частину російського народу для германізації (мені не вдалося з'ясувати, що саме збирався робити цей професор із негерманізованими росіянами, але не так уже й важко здогадатися про його наміри). Ветцель відхилив пропозицію Абеля: «Запропонована Абелем політика знищення російського народу є неприйнятною не лише з огляду на те, що її навряд чи можливо буде виконати, але й з політичних та економічних причин». Інакше кажучи, її було б важко реалізувати

технічно, і в такій ситуації, звичайно, Німеччина була б зацікавлена в російській робочій силі. Політичні ускладнення – ті самі, що й у випадку з поляками. Натомість Ветцель запропонував здійснити поділ російської території на незалежні одна від одної адміністративні одиниці, щоб створити сприятливе підґрунтя для сепаратизму. Він вніс також пропозицію надати автономію в межах цих одиниць фінським та тюркським групам і долучився до кола тих представників нацистської верхівки, які обстоювали політику перешкоджання зростанню населення за допомогою різноманітних квазімедичних і політико-гігієнічних заходів. Ветцель нагадав, що расові експерти нацистської Німеччини виявили серед росіян так звану «примітивну європеїдну расу», яка не була врахована Гансом Гюнтером. Було також серед росіян чимало представників нордичного типу. Слід було б їх германізувати і/або скористатися їхньою працею в інтересах рейху.

Відповідь Гімлера щодо цих ідей була загалом позитивною¹⁶. Вони добре узгоджувалися з концепцією, яку він поділяв разом із Гітлером щодо майбутнього Германського світу у Східній Європі, окрім, звичайно, загального розпорядження про негайний розстріл тих, хто чинитиме німцям щонайменший опір¹⁷.

Для наших цілей вищенаведених міркувань, здається, достатньо. Вони свідчать, що ідеї цілковитого масового винищення вочевидь відкидалися – безумовно, не з моральних причин – і натомість підтримувалися давніші ідеї про нівечення націй як таких, їхнє уярмлення, примусова германізація та депортація – різною мірою щодо різних націй.

Що стосується чехів, то найповніше розкривають нам нацистські плани промови Гейдріха. Він заявив 2 жовтня 1941 року, що німці мають використовувати чехів як рабів¹⁸. А 2 лютого 1942 року Гейдріх додав до цього, що переміщення негерманізованих елементів слід подавати як працю за межами країни, надаючи їм можливість виїжджати разом зі своїми родичами¹⁹.

Те, що цілком недвозначно впливає із промов Гейдріха, збігається з політичним курсом, запропонованим Ветцелем щодо поляків та інших: геноцид, а не голокост. Не тільки не існувало жодного плану фізичного винищення всіх або окремих із цих націй, але й є приклади очевидного відкидання подібної ідеї тими, хто був уповноважений приймати рішення.

А ось ситуація із циганами складалася зовсім по-іншому. Ніхто достеменно не знає точної кількості циганського люду, що мешкав у

Європі в 1939 році. За певними оцінками, кількість замордованих нацистами циган складала 810 тисяч²⁰, а їхня сьогодення чисельність оцінюється в 6 мільйонів у Європі та 10 мільйонів у цілому світі²¹. Проте з огляду на її абсолютно диявольську жорстокість, від якої холодне кров у жилах, трагедія циганського народу є одним із найжахливіших злочинів нацистів. Той факт, що про їхню долю майже ніколи не згадують і що понівечену циганську націю і далі паплюжать та переслідують, мав би викликати сором у всіх провідних європейських націй.

Затавровані й переслідувані як злодії, ворожбити й викрадачі дітей, цигани в Німеччині переважно належали до народності сінті, а в Австрії до лаллері. Їхня чисельність оцінювалася у Гімmlеровому *Runderlass* [циркулярі] від 7 серпня 1941 року як 28 тисяч 607 чоловік у Німеччині та 11 тисяч чоловік в Австрії²². Із них у Німеччині 2 тисячі 652 чоловіки значилися як «особи, що ведуть узвичаєний для циган кочовий спосіб життя»²³. Точних цифр щодо замордованих немає, але відомо, що 13 тисяч 80 осіб депортували до Освенціма (без урахування кількості ненімецьких циган), а 5 тисяч 7 австрійських лаллері депортували до Лодзі й замордували в Хелмно. Ще три тисячі австрійських циган було направлено до концтаборів, а дві з половиною тисячі депортовано до Польщі, здебільшого до єврейських гетто. Більшість із них, імовірно, загинули. Якщо підсумувати всі ці дані про жертви, отримаємо 23 тисячі 587 осіб із зазначених вище 39 тисяч 607 у цілому, більша частина яких загинула. Як побачимо далі, 14 тисяч 17 чоловік сінті та лаллері відпущені Гімmlером на свободу. Цифри, здається, збігаються.

Тож на яких засадах формувалося ставлення до циган? Циган вважали «*artfremd*» (абсолютно чужими). Нюрнберзькі закони 1935 року фактично застосовувалися до них таким чином, як це роз'яснювалося двома нацистськими експертами – Вільгельмом Штукартом і Гансом Глобке²⁴. Оскільки цигани вважалися антисоціальним елементом, на їхній долі відбивався наказ Гімmlера від 14 грудня 1937 року, який приписував арештовувати «антисоціальні елементи», що визначалися як особи, «котрі, не будучи злочинцями, складають загрозу спільноті через свою антисоціальну поведінку»²⁵. Докладніші пояснення цього декрету (4 квітня 1938) зазначали: «...наприклад, жебраки, бродяги (цигани), повії тощо». Оскільки подібне видавалося надто крайнім випадком, Гімmlер видав 1 червня 1938 роз'яснення, в якому до «антисоціальних елементів» було віднесено «циган і осіб, що ведуть характерний для циган кочовий спосіб життя, якщо вони не виявляють

жодного бажання регулярно працювати або є суб'єктами кримінального судочинства»²⁶.

Особисте ставлення Гімлера до циган було нейтральним. У своєму *Runderlass* від 8 грудня 1938 року він заявляв, що, виходячи з досвіду, накопиченого в ході боротьби з «циганським бичем» (*Zigeunerplage*), і з огляду на результати расово-біологічних досліджень, циганську проблему слід розв'язувати у світлі «внутрішньої характеристики цієї раси» («*aus dem Wesen dieser Rasse heraus*»). «Отже, для остаточного розв'язання циганської проблеми («*endgültige Lösung der Zigeunerfrage*») вочевидь суттєвим є окреме потрактування расово чистих циган і метисів [*Mischerlinge*]. У своєму роз'ясненні правильного ставлення до циганського питання Гімлер цілком чітко сформулював очевидну дилему расистської боротьби між теоретичним расизмом, який надає рівний статус усім чистим людським расам, і прийнятою нацистами сукупністю варіантів, яка, безумовно, встановлювала ієрархію, очолювану нордичними арійцями: «В основу боротьби з циганами має бути покладена засаднича теза про те, що німецький *Volk* [народ] поважає також кожную расу, що є чужою для його *völkisch* [народної] сутності, ...[і захищає] расове відокремлення циганства від німецького *Volk*, отже, [виникає потреба] у запобіганні змішанню рас і, зрештою, у впорядкуванні життя циган: расово чистих і змішаного походження»²⁷. Гімлер насправді намагався розв'язати циганську проблему в такий спосіб. Згідно з його «*Regelung*» [розпорядженням] від 13 жовтня 1942 року, «расово чисті» сінті відокремлювалися від решти і до них приєднувалися «породисті з циганського погляду *Mischlinge* [метиси]» (*im zigeunerischen Sinne gute Mischlinge*), які б мали відродити циганський рід (*sollen einzelnen reinrassigen Sinte-Zigeunersippen wieder zugeführt*). Відповідно до політики нацистів, було призначено дев'ять циган, які б відповідали за організацію відокремлення «чистих» від «асимільованих» сінті та лаллері й неосілого циганського життя, схвалюваного нацистами. Так воно, здається, і сталося, і 14 тисяч 17 циган були відпущені на свободу.

Долю інших циган вирішили, зрештою в прямій відповідності до загальної расової політики нацистів. Тож 6 грудня 1942 за наказом СС цигани, які не перебували під захистом, мали рушати до Освенціма, за винятком колишніх солдатів вермахту, соціально влаштованих циган і працівників військових заводів. Для тих, що складали виняток,

передбачалася стерилізація. А незадовго перед цим циганських солдатів було увільнено з армії.

Виконання грудневого наказу відзначалося ще більшою жорстокістю, ніж сам наказ. У «Schnellbrief» [терміновому листі] від 29 січня 1943 року СС передбачав відправлення циганських *Mischlinge*, представників циганських племен (очевидно тих, котрі проживали на території рейху) і «членів циганських родів балканського походження, які не мали німецької крові», до концтаборів²⁸.

Насправді, ми не маємо повної інформації стосовно того, що достеменно відбувалося, за винятком того факту, що дві третини німецьких циган були замордовані, – багато хто з них (2 тисячі 897 осіб) загинув у газових камерах Освенціма – 2 серпня 1944 року. Відомо нам і те, що в останній період війни багато хто з уцілілих змушений був у німецькій уніформі воювати у штрафних батальйонах, виконуючи небезпечні завдання тощо. Інші потрапили в рабське становище на заводах, які виготовляли зброю. Ще менше ми знаємо про те, що сталося з численним циганським населенням на Балканах і в Східній Європі. Однак нам відомо, що айнзатцгрупою «D» під командуванням Отто Олендорфа замордовано всіх циган, виявлених нею в зоні своєї дії. Багато польських циган було вбито на місці – в лісах, на дорогах та деінде. Принаймні п'ятдесят (а, можливо, й дев'яносто) тисяч циган знищено в Югославії. Однак попри всі ініціаторські зусилля окремих авторів, нам усе ще бракує детального опису долі всього циганського народу Європи²⁹.

І все ж таки виразно проглядають як подібність, так і відмінність у ставленні нацистів до циган і до євреїв. Обидва ці народи мали багато спільних рис у нацистський період: вони обидва не мали національної території і своєю засадничою культурною традицією відрізнялися (кожний по–своєму) від панівних щодо них європейських націй. Підхід у ставленні нацистів до обох цих народів був той самий і не лише з погляду бюрократії (ними займалися одні й ті ж організації СС), але й з ідеологічної точки зору (Гімmlер застосовував до них однакові расистські теорії). Що ж до відмінності, то вона справді є важливою – циган, що були расово «чистими», в очах нацистів, або могли приєднатися до «циганського роду», вони щадили. Це пояснювалося тим, що нацисти припускали можливість жити поруч з іншою, хоч і нижчою, расою за умови, що не буде «змішаних шлюбів». Таким чином, на смерть були приречені «*Mischlinge*», але не «чисті» цигани.

Загинули навіть 2 тисячі 652 німці, які дотримувалися циганського способу життя.

Що ж до євреїв, то лише євреї-квартирени перебували у відносній безпеці, оскільки на відміну від циган євреї становили не лише іншу расу, а, більше того, – антирасу, уособлення Сатани, бацилу, осквернителів культури і смертельних ворогів арійських народів. Цигани ж були лише іншою – нижчою расою, поводитися з якою належало згідно з правилами нацистської расової гігієни. В обох випадках гинула невинна людина, але при цьому нас цікавить мотивація та її передумови, а вони різні.

Повернімося тепер до обговорення геноциду. Суперечливість, закладена в первісному Лемкіновому визначенні, ще виразніше проявляється в резолюції, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1946 року. В ній, як ми бачили, геноцид визначається як «заперечення права на існування цілих [етнічних] груп». Очевидною є відмінність між запереченням права на існування та фактичним масовим убивством.

У будь-якому разі Конвенція ООН є цілком довільним документом, що з'явився внаслідок гарячих суперечок між делегатами держав-членів ООН³⁰. Фактично немає чіткого визначення геноциду, оскільки таке визначення мало б виникнути індуктивним, а не дедуктивним шляхом, як воно сталося насправді, – тобто як результат політично й ідеологічно вмотивованих тисків. Лемкін справді намагався дати індуктивне визначення: він, природно, перебував під впливом того, що було йому відомо – наприкінці 1942 та на початку 1943 року – про політику нацистів. Він дав визначення, як ми бачили, того, що сталося з чехами, поляками та сербами. Коли ж Лемкін звернувся до долі євреїв, він, здається, не міг досягнути, що з ними відбувається. Можливо, він таки «розумів», що їх цілковито винищують. Однак збагнути чи прийняти це він був не в змозі. Отже, він полишив своє «перше» визначення, – в якому йшлося про цілковите «винищення» – і далі почав описувати дещо інше.

Виникла суперечка щодо доцільності включення поняття знищення політичних угруповань у визначення геноциду. Перше, про що, мабуть, слід пам'ятати, це те, що політичні організації є добровільними і що знищення політичних угруповань зумовлене рішенням потенційних жертв не відмовлятися від своїх переконань – за винятком, можливо, провідних еліт. Соціал-демократів та комуністів не вбивали, загалом кажучи, в Німеччині. Мільйони їх відмовилися від своїх переконань або залишили

їх при собі. Навіть керівників часто – у тридцятих роках – спочатку арештовували, а через певний час звільняли з концтаборів. Багато хто з них вижив у таборах, здобувши там славу *Prominenz* [достойників]. Другий важливий момент полягає в тому, що в разі знищення політичних угруповань винищення їхніх сімей складає радше виняток, аніж правило. Знищення політичних угруповань – чи то нацистами, чи радянським режимом, чилійськими диктаторами, а чи китайськими комуністами – хоч і заслуговує цілковитого засудження, не є геноцидом, щоправда в їхніх мотивах політичні й расові питання часом переплітаються. Іноді, як у випадку з комуністами в Індонезії – здебільшого етнічними китайцями, – ставилося за мету цілковите масове знищення, як правило разом із сім'ями.

Геноцидом слід, справді, називати те, що відповідає етимології цього слова, – знищення расових, племінних, національних чи етнічних груп. Навіть щодо кваліфікування факту знищення релігійних груп можуть виникати сумніви, оскільки знову ж таки релігійна приналежність є добровільним актом. Безумовно, є випадки, коли провести розрізнення важко: друзі складають релігійну спільноту, але, хоч вони й називають себе етнічними арабами, переслідування друзів має вочевидь виражене релігійно-етнічне забарвлення. Переслідування євреїв за давніх часів мало ту ж саму природу. Масове вбивство єретиків у Франції за доби середньовіччя носило загальний характер і мало на меті цілковите винищення цілих міст (Без'єр), причому вибору стосовно того, зрікатися своїх переконань чи ні, нещасним мешканцям здебільшого не надавалося. Однак тоді, в давні часи, поняття етнічних, національних чи расових груп були значною мірою менш чіткими, аніж у наші дні. Християни вважали себе у певному сенсі «нацією», так само, як і мусульмани. В індустріальну добу, коли спостерігалось зростання націоналізму, релігія ставала дедалі більше справою вибору, і релігійні гоніння дедалі більше нагадували політичні переслідування. Отже, із цього випливає, що з визначення геноциду слід прибрати поняття релігійного переслідування.

Таким чином, ми дійшли до значно вужчого визначення, і здається, що треба зосередитися на сучасній добі, тобто на останній сотні років, оскільки геноцид досучасної доби не може, в дійсності, охоплюватися тією самою категорією, що й сучасна розмаїтість. Випадки кривавої різанини тоді, безумовно, були. Цілі міста могли бути зрівняні із землею (Карфаген – римлянами). Але це робилося задля здобуття політичної

влади. Тих, кому вдавалося втекти, не переслідували, і, як видається, не було особливих намірів викорінювати етнічні групи чи культури як такі, хіба що для цього були поважні причини політичного характеру. Натомість сучасний геноцид має такі дві характерні риси: він має ідеологічне забарвлення і за своєю природою є нещадним, оскільки домагається зникнення расової, національної чи етнічної групи як такої.

Вужче, а, отже, як видається, й реалістичніше визначення геноциду можна сформулювати приблизно так: сплановане знищення, здійснене після середини XIX століття, расової, національної чи етнічної групи як такої у такий спосіб: (а) вибіркове масове вбивство елітної чи будь-якої іншої частини населення; (б) нівечення національної (расової, етнічної) культури та релігійного життя з метою «денаціоналізації»; (в) поневолення з тією самою метою; (г) руйнація національного (расового, етнічного) економічного життя з тією самою метою; (д) біологічне плундрування шляхом викрадання дітей або перешкоджання нормальному сімейному життю з тією самою метою.

Геноцид із таким визначенням включатиме, наприклад, нацистську політику стосовно чехів, поляків чи циган, а також радянську політику щодо чеченців, волзьких німців чи татар. Таке визначення геноциду охоплюватиме політику американських колоністів щодо багатьох корінних американських племен (семінолів, «чорноногих», арапахо, апачів та інших), хоча були й випадки, що не вкладаються в це визначення («проколоті носи», лакота). Можливо, цьому визначенню відповідатимуть також випадки, пов'язані з народностями гуту, біхарі та ібо.

Вочевидь не вкладаються в це запропоноване визначення два такі випадки. Перший – так званий автогеноцид, коли й кати, й жертви масового вбивства належать до тієї самої національної групи – як у випадку з Камбоджею або, раніше, із сталінською розправою з куркулями. У всіх подібних випадках масове вбивство є наслідком жадливого внутрішнього перевороту і має розглядатися як особлива категорія. Віднесення таких трагедій до категорії визначеного тут геноциду не сприятиме їхньому розумінню. Другий випадок – це застосування ядерної зброї. При цьому війна ведеться з метою масового знищення населення супротивника, але відсутній намір «денаціоналізувати». У певному сенсі, звичайно, застосування ядерної зброї свідчить про загрозу того, що може бути названо терміном «урбіцид», тобто руйнація цивілізованого життя як такого, що виходить за межі як геноциду, так і голокосту.

Отже, ми повертаємося до переформулювання «першого» визначення Лемкіна у такому вигляді: сплановане фізичне винищення, з ідеологічних чи псевдорелігійних причин, усіх представників національної, етнічної чи расової групи. Воно, здається, насправді віддзеркалює істинний зміст голокосту. У разі такого визначення це слово стає загальним терміном, що не обмежується єврейським досвідом у Другій світовій війні, хоча цей досвід на сьогоднішній день є найпоказовішим; це єдиний випадок, коли слово «голоко́ст» (або «*Shoah*», як пропонувалося раніше) здається повністю відповідним.

Тож ми отримали свого роду континуум зла, який у наші часи починається «масовим убивством», за яким іде «геноцид», а за ним – «голоко́ст» (*shoah*). Такий континуум не передбачає оцінки ступеня морального осуду, на підставі якого можна було б стверджувати, що «масове вбивство» є певною мірою менш осудним, ніж «геноцид» чи «голоко́ст». Будь-яка описувана нами конкретна подія в контексті нашого визначення має зайняти своє місце на цьому континуумі, і не обов'язково вона повинна точно збігатися з однією із цих трьох орієнтувальних точок.

Можна висловити припущення, що деякі з найтрагічніших подій цього століття потрібно помістити між термінами «геноцид» та «голоко́ст». Двома найразючішими прикладами є доля циган і вірмен. Про циган розповідалося раніше. Те, що відбувалося з ними поза межами Німеччини, може бути назване безладним і майже тотальним, але не надто організованим, убивством. Мотиви були скоріше соціальними, ніж політичними. У Німеччині расизм проявив себе зовсім інакше: була спроба зберегти рештки (одну третину) циганського народу. Уникнути загальної участі можна було або отримавши встановлений статус, або розчинившись у натовпі не циган. Нам не відомі якісь особливі гоніння на окремих циган, найбільше переслідувалися мандрівні групи. Масове знищення – явище іншого порядку, порівняно з вибіркоким масовим убивством, і воно, таким чином, не охоплюється нашим визначенням геноциду. Однак у самій Німеччині не було спроб викорінення способу життя захищених, «расово чистих» решток. Отже, можемо стверджувати, те, що випало на долю європейських циган за нацистського правління, може бути поміщено на нашому континуумі між геноцидом і голокостом.

Доля вірмен має вигляд ще жахливіший. Були випадки кривавої вірменської різанини в 1894 – 1896 роках, у тому числі вбивство трьох тисяч вірмен, що згоріли у вірменській церкві в місті Урфа 28 – 29 грудня 1895 року. Загальна кількість жертв на той момент оцінювалася в триста

тисяч. Попри те, що вірменські націоналісти користувалися прихильністю молодотурків, які прийшли до влади в Туреччині в 1908 році, триумвірат Талаата, Енвера та Джемала, що опинився при владі в 1913 році, остаточно розірвав стосунки з вірменами. Різанина відбувалася в 1909 (Адана) та 1912 роках.

Чисельність вірмен у Туреччині в 1914 році, за окремими джерелами, становила один мільйон 850 тисяч осіб. Вони були християнами, здебільшого селянами, але був і міцний середній клас, а також питомий прошарок інтелігенції, яка відігравала важливу роль в Оттоманській державі. Молодотурки начебто мали намір знищити вірмен з метою створення пантюркської імперії, яка б сягала Центральної Азії. Вірмени були вагомою складовою населення східної Анатолії, що вважалася турками частиною осердя Оттоманської імперії. Відіграли свою роль розчарування через втрати Оттоманської імперії в Європі і крайній націоналізм, що з'явився внаслідок цього. В ролі підбурювачів та організаторів убивств виступила інтелігенція, яка дісталася влади. Вона скористалася воєнною ситуацією і задля здійснення масового вбивства вдалася до послуг найпримітивніших за рівнем свого розвитку прошарків суспільства та кримінальних елементів, пойнятих садистськими інстинктами, пожадливістю та хтивістю. Релігійні чинники склали загальне тло і, як впливало зі свідчень, певною мірою слугували мотивуванням для втілення державної політики. Однак самі молодотурки дотримувалися не лише секуляризаційних, але й антирелігійних поглядів. Згодом турецькі апологети стверджували, що різанина виникла внаслідок вірменського повстання або ж його загрози. Це вочевидь не відповідає дійсності.

Почавшись 24–25 квітня 1915 року арештом двохсот тридцяти п'яти провідних вірменських інтелігентів і проводирів, різанина набула поширення в Анатолії і тривала до початку 1916 року. Вірменських солдатів спочатку було увільнено з армії, потім їх використовували для примусової праці, після чого вбивали. Жінок, дітей і літніх людей «евакуювали» з рідних сіл і міст. У дорозі більшу частину їх убивали почасти курди або черкеси. Решту звозили до сирійської пустелі, де вони здебільшого вмирали³¹.

Дуже важко з'ясувати остаточної цифру кількості жертв. Німецький експерт із вірменського питання Йоган Лепсіус стверджує, що було депортовано 1,4 мільйона вірмен. Інші оцінюють кількість жертв у діапазоні від восьмисот тисяч до мільйона й більше. Різанину було

сплановано центральними органами, а для її здійснення використовувалися сучасні технології (телеграф, транспортування військ залізницею, найновіші засоби пропаганди та дезінформації, передові бюрократичні процедури). Втім немає нічого дивного в поєднанні цього всього з найпримітивнішими методами – вбивством за допомогою палиць і ножів, масовим гвалтуванням, позбавленням води та їжі.

Вирішальну роль відіграла офіційна телеграма правлячої турецької верхівки до периферійних керівників від 28 лютого 1915 року. У ній зазначалося: «Джеміет прийняв рішення звільнити батьківщину від зажерливості цієї проклятої раси і нести на своїх плечах тавро ганьби, що могло б заплямувати оттоманську історію. Будучи не в змозі забути безчестя й гіркоту минулого, сповненого епізодів помсти, Джеміет із вірою у своє майбутнє, прийняв рішення знищити всіх вірмен, що проживають на території Туреччини, не залишаючи жодного в живих»³². На суді над убивцею Талаат-беєм у Берліні в 1921 році було зачитано іншу телеграму Талаат-бея до префекта Алеппо від 9 вересня 1915 року: «Право вірмен на проживання та працю на турецькій території цілковито скасовується. Уряд, який бере на себе всю відповідальність щодо цього, наказав не залишати навіть дітей у їхніх колисках. У багатьох провінціях є підтвердження виконання цього. Із невідомих нам причин було зроблено винятки для (тих) осіб, яким було дозволено залишитися в Алеппо замість того, щоб направити їх на заслання, що спричинило нові труднощі для уряду. Примушуйте жінок і дітей – хоч би хто це був – виїхати без жодних пояснень, навіть тих, що не в змозі ходити, і не надавайте населенню жодних можливостей для самозахисту... Виганяйте зі східної провінції кожного вірменина, якого вам вдасться відшукати на вашій території» (текст процитовано за оригіналом)³³.

Аналогії з Голокостом надто очевидні і не потребують пояснення. Внаслідок корумпованої та безладної природи режиму молодотурків окремим вірменам вдалося вижити: жінок направляли до турецьких гаремів або їх вивозили родичі; дітей викрадали й виховували як турків; окремих залишили в селах, і невелика кількість людей залишилися в живих після смертельного переходу до сирійської пустелі. У Стамбулі та Ізмірі відносно велику кількість вірменів залишено живими головним чином завдяки близькості іноземних представників. Однак, безумовно, в наміри входило сплановане, цілковите винищення вірменської нації в Туреччині. Це є найближчою до Голокосту аналогією.

Проте є й відмінності. Вони з очевидністю проступають у наведеній вище цитаті з телеграми Талаат-бея від 28 лютого 1915 року. Злочинці оголосили, що вони прийняли рішення «нести на своїх плечах тавро ганьби, що могло б заплямувати оттоманську історію». Інакше кажучи, вони належали до морального світу, що відкидав їхній вчинок, але з політико-ідеологічних причин вони вирішили все-таки наполягати на ньому. Вони вважали себе, безсумнівно, турецькими патріотами й розглядали вбивство вірмен як вчинок в інтересах турецького народу; але вони також розуміли, що вбивство не може бути виправдане посиленням на національні інтереси, і взяли на себе відповідальність за те, що, на їхній погляд, важко було виправдати. Порівняймо це з широко відомою промовою Гімmlера у Позені 4 жовтня 1943 року: говорячи про «винищення єврейського народу», він назвав цей факт «сторінкою слави, якої ніколи не було й не буде в нашій історії». Гімmlер дотримувався дрібнобуржуазної моралі (в тій самій промові він наполягав на тому, що вбивці СС не повинні торкатися якоїсь єврейської власності); він пишався тим, що загони СС «залишалися гідними» і «не завдали шкоди нашому внутрішньому єству, нашій душі й нашому характеру»³⁴. Водночас він буквально перевертав догори ногами усталену мораль: замість «не убий» він наказував «убий». Убивство єврейського противника було моральним обов'язком, а не, як у вірменському випадку, практичною необхідністю, яка суперечила нормам, прийнятим навіть організаторами вбивства.

Із цим міркуванням пов'язане інше, можливо, очевидніше: нацисти вбачали в євреях головну проблему світової історії. Від її розв'язання залежало майбутнє людства. Якщо міжнародному єврейству не буде завдано поразки, людська цивілізація не виживе. Ставлення до євреїв несло в собі вагомі елементи псевдорелігії. У вірменському випадку не було подібного мотивування; вірмен необхідно було знищити з політичних причин і лише в Туреччині. У творах турецьких проводирів не було розроблено жодної антивірменської ідеології, і вірмен не вважали загальною загрозою. Інакше кажучи, мотивування у цих двох випадках були різними.

Відмінність між голокостом і вірменською різаниною менш важлива, ніж подібність – і навіть, якщо вірменський випадок не можна вважати голокостом у тій крайній формі, що відповідає єврейському випадку, він напевне є найближчим до нього. На континуумі ці дві події стоять поруч.

Два визначення голокосту виявляють діалектичне протистояння між усезагальним і частковим аспектами цієї межової події: голокост потрібно розглядати як загальну категорію, як крайній полюс на континуумі зла; однак водночас і як подію, що (наразі) торкнулася лише євреїв, – із причин, пояснення яким треба шукати почасти в особливій природі єврейської історії та у взаємостосунках між євреями та неєвреями упродовж століть. Двоїста природа терміна «голокост» – загальна й конкретна – дає підставу для умовиводу: оскільки він стався один раз, він може повторитися знову – з будь-якою спільнотою за відповідних умов.

Без урахування обох складових цієї двоїстості існує ризик вдатися до оманливих і хибних порівнянь Голокосту з іншими подіями. Будь-яка серйозна спроба визначити сучасне значення Голокосту має ґрунтуватися на усвідомленні того, що історичні аналогії завжди можуть призвести до викривлень і що історія не повторюється.

Справді, оскільки політичні лідери, зокрема, останнім часом, доходять до нонсенсу, прирівнюючи кожний воєнний епізод і кожний поодинокий терористичний акт з Освенцімом, Белзеном і Дахау³⁵, не буде зайвим зазначити тут, що з часів Другої світової війни голокосту не було. Такі прирівнювання є, певна річ, оманливими і часто небезпечними.

Крім того, євреї не менш схильні впадати в оману хибних аналогій. Єврейські ідеологи часто припускаються історичних помилок двоякого роду.

Ряд єврейських релігійних проповідників стверджує, що Голокост не є чимось суттєво новим, він є продовженням тих переслідувань, які випадали на долю євреїв упродовж двох тисячоліть. Потреба долучити Голокост до традиції єврейського мучеництва є зрозумілою з релігійного погляду, але з історичної точки зору вона помилкова. Передусім ніколи раніше не існувало плану повсюдного винищення єврейського народу. Переслідування носили локальний характер – євреї завжди мали можливість кудись втекти. Погроми і вигнання були наслідком місцевих соціальних, релігійних, економічних чи політичних негараздів. І євреям, як правило, надавалося право зректися своєї віри – іноді лише тимчасово – і якщо вони йшли на це, їхньому життю, зазвичай, нічого не загрожувало. Ніколи не траплялося, щоб гонителі вбачали в цілковитому винищенні єврейського народу панацею від усіх людських бід. У цьому розумінні нацистський антисемітизм був новим етапом, оскільки, хоч його складові були знайомі, їх комбінація була якісно безпрецедентною, тотальною й смертельною. Отже, з погляду єврейської історії, Голокост, хоч і має багато елементів, відомих із тривалої історії єврейського мучеництва, все ж – явище унікальне.

До другого типу хибних аналогій, що набули загального поширення, можна віднести посилання на Голокост із метою винесення «уроків» для застосування до місцевих політичних ситуацій. Наприклад, немає сенсу порівнювати (як робив дехто) прохання демократичного французького уряду вважати терористичні акти з проявами антисемітизму внутрішньою проблемою Франції, з якою вона рішуче боротиметься, із заявою нацистів у тридцяті роки про те, що «єврейська проблема» – це внутрішня справа Німеччини³⁶. Маємо зовсім інший контекст – французьке суспільство вісімдесятих років аж ніяк не нагадує Німеччину тридцятих років.

Отже, коли ізраїльські політики посилаються на Голокост, звинувачуючи іноземних державних діячів в антисемітизмі, що нагадує нацистський період, або вдаються до інших аналогій такого роду, вони часто роблять це під впливом сильної (іноді особистої) травми, з якою вони не в змозі впоратися. Голокост залишається незагойною душевною ранюю.

Спільний біль спричинився також до якоїсь особливої єврейської реакції. Представники єврейського народу та його провід, особливо в Ізраїлі, як видно, обстоюють тезу, за якою кожний, хто виступає з критикою діяльності євреїв будь-де, а особливо в Ізраїлі, стоїть на антиєврейських позиціях, і, отже, єдиною можливою реакцією євреїв має бути ставлення до всіх неєвреїв як до можливих або справжніх ворогів і запобігання кожній потенційній небезпеці із застосуванням сили. Така позиція, очевидно, ґрунтується на двох помилкових витлумаченнях подій Голокосту.

З одного боку, дехто припускає, що всі неєвреї як індивіди і всі нації (за винятком данців і почасти болгар) так чи інакше долучилися до дій нацистів. А з іншого боку, припускають, що єврейська реакція на нацистську загрозу була майже цілковито пасивною і що таким чином урок, який треба винести, полягає в тому, що євреї ніколи не повинні давати привід для звинувачення в пасивності.

Обидва ці аргументи є помилковими. Я розглядав їх в інших своїх публікаціях³⁷ і тут не буду до них повертатися. Бельгійці, італійці, серби та інші народності, як і окремі індивіди та групи деінде, виявляли готовність, взагалі кажучи, допомагати євреям. Щоправда, картина ця є, справді, досить темною, особливо у Східній Європі, але якщо б не допомога цих людей, не вдалося б урятуватися навіть тій децимі вцілілих.

Звинувачення в пасивності притаманне винятково євреям – жодний інший народ не вдавався до подібного самобичування (хоча певні з них мали для цього слушні підстави). Чехи й угорці прославляють майже відсутнє підпілля, і жодний радянський письменник не задавався досі питанням, чому не було значних повстань серед мільйонів радянських військовополонених, які вмирали від голоду або від нацистських катувань. В дійсності, життя євреїв за часів нацистського правління являло приклади активного опору політиці нацистів, хоч і без застосування зброї. У Європі взагалі збройний опір складав винятки, окрім хіба що Югославії і, можливо, але не безперечно, в СРСР (особливо в Білорусі); і все ж єврейський збройний опір був відносно поширеним.

Знаменним є те, що сама унікальність Голокосту, на якій наполягають численні єврейські проводирі, – цілком слушно – спростовує примітивні аналогії. Втім, оскільки Голокост становить напевне унікальне явище і водночас займає свою позицію на континуумі, потрібно знайти місце для виважених історичних порівнянь. Той факт, що не існує легких «уроків», не означає, що нічого не можна навчитися або що на цю подію слід дивитися просто з німим жахом.

Перш за все має значення відчуття тривалості єврейської історії, в якій Голокост був межевою подією, – це, мабуть, найголовніше. Відчуття тривалості зобов'язує нас шукати відповіді на запитання «чому» і «як» стосовно Голокосту, оскільки ми є нащадками цивілізації його жертв і, водночас, через те, що ми або наші батьки могли стати жертвами з неменшою ймовірністю, ніж фактичні його жертви.

Поведінка жертв сягала своїх діаметрально протилежних полюсів. Почасти ця поведінка зумовлювалася єврейським оточенням, єврейською освітою, релігією, культурою та цивілізацією або суто єврейськими особливостями родинної та соціальної структури. Ми можемо дізнатися, якими були ці впливи і чи формували вони особливі зразки поведінки, відмінні від взірців інших народів, теж переслідуваних нацистами. Ми могли б краще зрозуміти, хто ми є як єврейська спільнота, аналізуючи історію тих, хто був такий, як і ми, і чий набуток ми успадкували. Можливо, пізнаючи їх, ми могли б більшою мірою виявити співчуття до них, яке б сприяло поглибленню відчуття нашої тотожності з ними і з їхнім життям. Усе це не обов'язково має обмежуватися розумінням лише євреїв – хоча для осягнення загальнолюдських проблем не існує жодного шляху, окрім наближення до них через окремі, конкретні приклади реальних людей у певний час.

Опріч цих засадничих питань, виникають також нагальніші історичні й політичні проблеми, оскільки контекст Голокосту – це тло нашого століття й нашої доби, і ми не можемо уникнути його. Однією з проблем є збереження відчуття моральних цінностей на противагу ідеології, обстоюваної Гімmlером, у світі, де дедалі більше зростають насильство й цинізм.

Дослідження єврейської політики, реакції єврейського проводу в Європі та у вільних країнах під час Голокосту, ставить собі за мету не висування звинувачень і «винесення уроків», але розуміння тих змін, яких зазнав провід значною мірою розпорошеного народу в часи лихоліття, з'ясування того, чи мають тенденцію до повторення певні історичні зразки поведінки євреїв і чи не було в екстремальних умовах Голокосту початків нових моделей поведінки, відмінних від традиційних, що свідчило б про новий етап розвитку, Під «старими» моделями ми розуміємо спроби єврейських філантропічних товариств (JDC, HIAS, ICA) надати допомогу жертвам переслідування, не вдаючись до легальних заходів і не порушуючи відданості панівним спільнотам; суперницькі чвари поміж окремими особами та групами проводу; намагання здійснювати вплив на уряди в дусі «тихої дипломатії» тощо. Відмова від прихильності до виключно легалізованої позиції, навіть серед керівників JDC (в Європі); зростання впевненості в потребі гласності та дієвості масових організацій і демократичних процедур; відносно швидке пристосування до нових умов у певних єврейських колах як в окупованій нацистами Європі, так і поза її межами – все це прояви нових напрямів або принаймні нових акцентів, що впливають на єврейський світ в епоху після Голокосту.

Сучасне єврейське усвідомлення Голокосту насичене діалектичною суперечністю поміж Голокостом як болісною перервою в єврейській історії та Голокостом як частиною, хоч і трагічною, тривалої єврейської історії. З огляду на це суперечка щодо того, чи не занадто наголошують зараз на Голокості, як стверджує дехто, втрачає, напевне, сенс. Голокост є вирішальною й кардинальною подією загальної та єврейської історії. Він вписаний в цю історію. Він справляв і справляє всебічний вплив на нашу об'єктивну ситуацію й на нашу суб'єктивну реакцію на події. Отже, він має бути потрактований у контексті єврейського життя нашої доби як головна його подія. Його витлумачення так чи інакше повинно справляти життєдайний вплив.

Примітки

¹ Ця стаття є результатом доволі плідної дискусії, що відбулася 4 серпня 1977р. в Єврейському університеті в Єрусалимі. Хай це не дивує учасників, якщо вони натраплять тут на окремі зі своїх тез, хоча, звичайно, цілковита відповідальність за висловлені погляди лежить на авторові. Подаю перелік учасників і складаю їм велику подяку: Моше Девіс, Еміль Факенгейм, Ізраель Гутман, Дов Отто Кулька, Сеймур М. Ліпсет, Дебора Ліпштадт, Малькольм Лоуе, Авраам Маргаліот, Майкл Меєр, Джордж Моссе, Лені Йягіл. Симпозіум і дослідження, що лягли в основу цієї статті, відбулися за сприяння Фонду сучасного єврейства Філіпа М. Ключнікі. Я вдячний пану Філіпу М. Ключніку за його постійну підтримку та великий особистий інтерес до цієї тематики.

² Порівн. Uriel Tal, «On the Study of the Holocaust and Genocide», *Yad Vashem Studies* XIII (1973) pp. 7–52.

³ Порівн. *Hitler's Secret Book* (New York, 1961); Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews* (New Haven, 1944); Norman Cohn, *Warrant for Genocide* (New York, 1967); Andreas Hillgruber, «Die Endlösung und das deutsche Ostimperium», *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 1972, no. 2, pp. 133–53; Jacob Talmon, в кн.: *The European Jewish Catastrophe* (Jerusalem, 1974); Uriel Tal, «Anti-Christian Anti-Semitism», *ibid.* Alice L. And A. Roy Eckardt, «The Holocaust and the Enigma of Uniqueness», в кн.: *Reflections on the Holocaust, The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (July 1980) pp. 165–78; Yehuda Bauer, «Genocide: Was It the Nazis' Original Plan?», *ibid.*, 35–45.

⁴ Порівн. Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Mass., 1981) pp. 5–11.

⁵ Напр. George L. Mosse, *Nazism: A Historical and Comparative Analysis of National Socialism* (New Brunswick, 1978) p. 55.

⁶ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe* (New York, 1943) pp. XI–XII.

⁷ Слов'яни вважалися поміссю того, що расовий антрополог Ганс Гюнтер визначив як «східну» та «східнобалтійську» расові підгрупи, з домішками монгольського та фінського народів, з певними нордичними відбитками і навіть певним єврейським впливом.

⁸ До всіх обговорень цього питання залучалися два центри влади, що справляли найбільший вплив на прийняття політичних рішень: *Ostministerium* [Міністерство Сходу] Альфреда Розенберга, утворене перед вторгненням Німеччини до СРСР для взаємодії з цивільною адміністрацією територій, які планувалося відторгнути від Радянського Союзу, і різноманітні

владні структури, контрольовані Гейнріхом Гімmlером. Із цих двох центрів вирішальне право голосу належало не «Міністерству хаосу» (як його між собою іменували обізнані нацисти), а Гімmlеровій імперії. Засадничі ідеї Гімmlера з цього питання були висловлені ним у травні 1940 року в меморандумі щодо поводження з чужоземними народами, який він подав Гітлеру і який було схвалено фюрером. (Оригінал німецькою мовою надруковано в *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte (VfZG)* 1957. no. 2, pp. 196–98; на Нюрнберзькому процесі це були докази обвинувача 1314, NO–1880. Частковий англійський переклад – див. працю автора *A History of the Holocaust* [New York, 1982] p. 22).

⁹ PS–864; цитується за: Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939–1945* (Stuttgart, 1961) p. 22.

¹⁰ *Ibid.*, p. 24; USSR–172. Навряд чи викличе здивування факт переважання у випадку з чехами того ж засадничого ставлення. У доповіді щодо промови держсекретаря Карла Г. Франка до німецького намісника («протектора») Богемії–Моравії від 9 жовтня 1940 ми читаємо, що Франк виступив проти «найбільш тотального розв'язання, як-от депортації (*Aussiedlung*) усіх чехів (*des Tschechentums*). Він запропонував поглинення (*Aufsaugen*) німцями близько половини чеського населення, оскільки цей народ складав певну цінність із погляду крові тощо. Це передбачалося здійснити шляхом активнішого залучення чехів до роботи на території рейху (не в прикордонній Судетській області), тобто через розсіювання щільної маси чеського народу. На іншу половину чехів чекала доля поневолених, висланих (*ausgeschaltet*) та депортованих народів... Елементи, що чинитимуть спротив германізації, підлягають суворому покаранню шляхом висилання... Фюрер схвалив пропозицію про асиміляцію». (PS–867. Доповідь від 15 жовтня 1940 уповноваженого вермахту Фрідрічі при протекторії рейху щодо промови Франка від 9 жовтня.)

¹¹ Див. Helmut Heiber, «Der Generalplan Ost», *VfZG* 1958, no. 2, pp. 281–325; а також Josef Ackerman, *Himmler als Ideologe* (Güttingen, 1970) pp. 222–31.

Автор остаточної редакції цього плану доктор Конрад Меєр-Гетлінг був не рядовим нацистським службовцем. Він був відповідальним у справах щодо населення в іншому органі Гімmlера – «*Reichskommissariat zur Festigung des deutschen Volkstums*» [рейхскомісаріат у справах зміцнення німецького народу], – який займався плануванням расової та демографічної політики. Будучи тісно пов'язаним із «*Reichssicherheitshauptamt*» [Головна служба безпеки рейху], RKF пропонував свою політику – план Меєра-Гетлінга був одним із її заходів – за підтримки Гейдріха.

¹² Доктор Ергард Ветцель (він вижив у війну) належав не до старого покоління нацистів, а до пізнішого: він вступив до партії 1 травня 1933. Догідливий і кмітливий чиновник, він став провідною фігурою в службі расової політики нацистської партії (*Rassenpolitisches Amt der Reichsleitung*) у 1939 році. Згодом співпрацював з RSHA, особливо з її відділком «III B», що займався расовими проблемами, а в 1941 році обійняв посаду в міністерстві Сходу.

¹³ *VfZG* 1958, no. 2, pp. 302–03.

¹⁴ До того як Ветцель зайнявся проблемою слов'янських народів, він висловив декілька цікавих ідей стосовно євреїв. Ветцель був не лише поінформований про масові вбивства, здійснювані загонами особливого призначення на Сході, але й активно їх підтримував від імені своєї служби. Отже, дуже показовим був такий його вислів стосовно євреїв: «Депортація (*Aussiedlung*) євреїв, передбачена цим планом (тобто планом Меєра-Гетлінга – Є.Б.) стає зайвою із розв'язанням єврейського питання. Можливе перевезення (*Aussiedlung*) після закінчення війни вцілілих євреїв до таборів примусової праці в райони північної Росії чи Сибіру не є власне «переміщенням». Тут ми маємо чітко зазначення того, що термін «*Aussiedlung*» (висилання, переміщення) у застосуванні до євреїв мав інше значення в мові німецької бюрократії, порівняно із застосуванням його до інших народів. Як впливає з контексту, стосовно євреїв «*Aussiedlung*» означає вбивство, а не примусову депортацію. (*VfZG* 1958, no. 2, p. 305).

¹⁵ *Ibid.*, p. 308.

¹⁶ *Ibid.*, p. 325.

¹⁷ *Ibid.*, p. 221–26.

¹⁸ Vaclav Kral, *Die Vergangenheit Warnt* (Praha, 1961) Doc. 19, pp. 122–23.

«Маємо різні види людей. Деякі з них є хорошими з расового погляду і добре налаштовані – з такими справа вирішується просто: ми можемо їх германізувати. Але є й такі, що становлять іншу крайність: з низькими расовими характеристиками і погано налаштовані. Таких я мушу висилати. На Сході є достатньо простору. І, нарешті, залишається середня група, до якої я маю поставитися пильніше. Серед них є гірші в расовому відношенні, але добре налаштовані і є кращі з расового погляду, але погано налаштовані. Расово гірших і добре налаштованих ми, можливо, використовуватимемо для робіт десь на території рейху і потурбуємося, щоб вони не мали дітей... Однак нам не слід ворогувати з ними... І, нарешті, – расово кращі, але погано налаштовані. Вони складають найбільшу небезпеку, оскільки це група лідерів із непоганими расовими характеристиками... єдине, що залишається нам із ними зробити, це... переселити їх у межах рейху у виключно німецьке середовище та ідеологічно перевиховати їх і германізувати, а якщо не

допоможе, поставити їх до стінки, оскільки я не можу депортувати їх, бо вони сформують провід там на Сході і діятимуть проти нас».

¹⁹ *Ibid.*, Doc. 22, pp. 145–48. Для деяких із цих людей Гейдріх передбачав можливість використання їх як бригадирів трудових загонів (*Vorarbeiter*) в арктичній зоні, «де концтабори стануть у майбутньому ідеальною батьківщиною одинадцяти мільйонів європейських євреїв». Виявляючи ентузіазм щодо можливостей розвитку арктичної зони з метою використання її сировини, Гейдріх додавав, що він хоче, аби негерманізовні чехи їхали туди не як вороги рейху, а отримуючи при цьому певні матеріальні переваги, так щоб вони могли відігравати роль стражів європейської культури. (*Ibid.*, Doc. 22, pp. 145–48.) Промова Гейдріха відбулася приблизно через два тижні після Ванзейської конференції (20 січня 1942), на якій він назвав цифру одинадцять мільйонів євреїв. У Ванзеї про арктичні концтабори не згадувалося, але Ветцель натякав на них (див. примітку 14).

²⁰ Tilman Zülch (ed.), *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt* (Hamburg 1979) p. 382; Annegret Ehmman, «Gerechtigkeit für Zigeuner», *Zeichen* no. 4 (Dec. 1970) p. 25; Ulrich Völklein, «Lästig ist das Zigeunerleben», *Die Zeit*, (7 March 1980) pp. 9ff.

²¹ *Ibid.*

²² *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, p. 315.

²³ «Nach Zigeunerart umherziehende Personen».

²⁴ *Kommentar zur Deutschen Rassengesetzgebung*, 1 (Munich, 1936).

²⁵ *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, p. 76.

²⁶ *Ibid.* У 1936 році доктор Роберт Ріттер очолив спеціальне науково-дослідне відділення генетики, яке приділяло особливу увагу дослідженню циган («*Erbwissenschaftliche Forschungsstelle*»). У 1937 році воно перетворилося на науково-дослідне відділення расової гігієни та популяційної біології («*Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle*»). Наслідком їхніх досліджень у галузі расової чистоти циган була добре впорядкована картотека, яку було передано до органів охорони здоров'я. Подібно до того, як в Освенцімі рішення про вбивство дітей і жінок приймалися саме лікарями, так і доля циган визначалася псевдонауковцями, пов'язаними з нацистськими органами охорони здоров'я. Чи варто нагадувати, що одного із цих нацистів – ні жінок, ані чоловіків – ніколи не було покарано?

²⁷ Rd. Erl. Des RFSS u ChdDtPol, 12/8/38, S–Kr. I., No. 557 VIII 38–2026–6; *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, p.78.

²⁸ Формулювання наказу є суперечливим. Вочевидь, цигани не були «німецької крові», отже, як видно, малися на увазі цигани балканського

походження, що не належали ні до сінті, ні до лаллері. RSHA VA2 Nr. 59/43g; *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*, pp. 327–28.

²⁹ Порівн. Donald Kenrich and Grattan Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies* (Londod, 1972); Siegfried Wölffling, «Zur Verfolgung und Vernichtung der Mitteldeutschen Zigeuner», *Wissensch. Zeitsch. Der Martin-Luther Universität* 1965. Н.7.

³⁰ Порівн. Leo Kuper, *Genocide, Its Political Uses in the Twentieth Century* (New Haven, 1981) pp. 24–39.

³¹ Наведені вище дані відібрані з низки джерел: Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence* (Berkeley, 1967); Stanford J. Shaw and Ezel K. Sgaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, Mass., 1976/77); Robert Melson, «A theoretical Enquiry into the Armenian Massacres of 1894–1896», *Comparative Studies in Society and History* XXIV, no. 3 (1982) pp. 481–509; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914–1918* (Potsdam, 1919); Tessa Hofmann, *Der Prozess Talaat Pascha* (Berlin, 1921/Guttingen, 1980); St. Stephanian, «Deutsche Armenian Politik», *Pogrom X* (1964) pp. 22–28.

³² Цитується за: Helen Fein, *Accounting for Genocide* (New York, 1979) p.15. Першоджерельний документ див. *The Memoirs of Naim Bey* (Neuton Sq., Pa., 1966).

³³ Stephanian, «Deutsche Armenian Politik», порівн. Hofmann, *Der Prozess*, p. 133ff.

³⁴ *Documents on the Holocaust* (Jerusalem, 1981) pp. 344–45.

³⁵ В інтерв'ю на ізраїльському телебаченні від 8/02/82 ліванський християнський лідер Дані Шамон поставив на один щабель відповідальність Башіра Джемалея за вбивство чоловіків, жінок і дітей та відповідальність за Бельзен і Дахау.

³⁶ Прем'єр-міністр Менахем Бегін застосував це порівняння у промові в кнесеті 12 серпня 1982.

³⁷ Yehuda Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* (Seattle, 1978) та *idem*, *The Jewish Emergence From Powerlessness* (Toronto, 1979).